

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ТЕРГӨӨ СӨЗДӨР

*Сопонова Айнура Аскарровна, аспирант
ainurasoponova@mail.ru
Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары
К.Ш.Токтомаматов атындагы
Эл аралык университети*

Аннотация: Кыргыз эли эзелтеден бери эле түпкүлүктүү, уюткулуу калк болуп, көөнөрбөс тарыхка бай, узак убакыттан тартып өз каада-салтын, үрп-адатын жоготпой келген улут болуп эсептелет. Улам коом өзгөргөн сайын адамдардын көз караштары да өзгөрүлөт. Ошол себептен улам учурда жааштарыбыз каада-салт, үрп-адаттарга көп деле көңүл бурбай калышты. Бирок улуу адамдардын айткан сөздөрү, элдин каада-салтын чагылдырган чыгармалар жааштардын кулагына күмүш сырга болуп кагылып турса, демек көркөм адабияттарды окуу менен окурман өзүнө жан дүйнө азыгын топтойт. Ал эми каада-салттар кандай өзгөрүүгө учураса да, ал өзүнүн түпкү нугун сактап калат. Анткени ал элдин аң-сезиминде жашап, жашоо-турмушуна жана жан дүйнөсүнө сиңип калган.

Кыргыз элинде учурда ар дайым колдонулуп келе жаткан салттардын бири – тергөө сөздөрү. Бул макалада улуу жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы тергөө (табу) сөздөргө иликтөө жүргүзүүнү максат кылдык.

Түйүндүү сөздөр: каарман, табу, салт-санаа, ирония, көркөм адабият, тыюу, аң-сезим, модалдык сөз, лексика, лингвистика.

СЛОВА ТАБУ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

*Сопонова Айнура Аскарровна, аспирант
ainurasoponova@mail.ru
преподаватель международного
университета имени К.Ш. Токтомаматова
г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: Кыргызский народ всегда был коренным, плодородным народом, богатым неисчерпаемой историей, народом, давно не теряющим своих традиций и обычаев. Вместе с обществом меняется и отношение людей. В результате наша молодежь сегодня мало внимания уделяет обычаям и традициям. Однако слова пожилых людей и произведения, отражающие народные традиции, звучат серебряным звоном в ушах молодежи. Таким образом, читая художественную литературу, читатель накапливает эмоциональную подпитку. Однако, как бы ни изменились обычаи, они останутся прежними. Потому что он жил в сознании людей и был поглощен в их жизни и души.

Одной из самых распространенных сегодня традиций кыргызов является - старание не произносить имена старших людей. В данной статье мы ставим целью исследовать слова табу в произведениях нашего великого писателя Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: персонаж, табу, традиция, ирония, художественная литература, запрет, сознание, модалное слово, лексика, лингвистика.

TABOO WORDS IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

*Ainura Askarovna Soponova
ainurasoponova@mail.ru
lecturer of the International University
named after K.Sh. Toktomamatov*

Abstract: *The Kyrgyz people have always been an indigenous, fertile people, rich in inexhaustible history, a people who have not lost their traditions and customs for a long time. Along with society, people's attitudes are changing. As a result, our young people today pay little attention to customs and traditions. However, the words of the elderly and creative works reflecting folk traditions ring in the ears of young people. Thus, by reading fiction, the reader accumulates emotional nourishment. However, no matter how the customs have changed, they will remain the same. Because it lived in the minds of people and was absorbed into their lives and souls.*

One of the most common Kyrgyz traditions today is to try not to say the names of older people. In this article we aim to explore the words of taboo in the works of our great writer Chingiz Aitmatov.

Keywords: *character, taboo, tradition, irony, fiction, prohibition, consciousness, modal word, vocabulary, linguistics.*

Табу – (табу – полинезий сөзү, кыргызча та “белгилөө”, ру “бүткүл”, “бардыгы”) тыюу салынган сөздөр, тагыраак айтканда, ыйык же жамандык алып келет деген ишеним менен кээ бир нерселердин атын атоого тыюу салуу. Бул полинезиянын диний ырым-жырымдарынан улам алынган термин болуп эсептелет. Ал эми кыргыз тилинин лингвистикасында өз аты менен атоого тыюу салынган сөздөр же тергөө сөздөрү. Анткени табуда кандайдыр бир себептерден улам: диний ишенимдерге, ызаттоо, сыйлоо, өзгөчөлүктөрүн даңазалоо, аңчылыкка, ден соолукка же адеп-ахлактык эрежелерге байланыштуу нерселердин аты тике аталбай, анын ордуна башка сөздөр колдонулат.

Белгилүү окумуштуу К. Юдахин: “Дарттын чыныгы аталышын атоо, анын тездик менен таралып кетишин шарттайт деген элдик ишеним болгон. Ошол себептен кыргыздар “чечекти” – “улуу тумоо”, “чыйканды” – “сыздоок”, “келтени” – “кара тумоо”, “безгекти” – “калтыратма” деп атап, табу сөздөрүн колдонушкан”- дейт.

Тергөө сөздөрү негизинен кыргыз тил илиминде тематикалык жактан төмөндөгүдөй топко бөлүштүрүлүп жүрөт: 1) адам аттарына байланыштуу тергөөлөр; 2) коркунучтуу жана жагымсыз окуяларга, кубулуштарга байланыштуу тергөөлөр; 3) үй-бүлөлүк адат-расмиге байланыштуу тергөөлөр; 4) адамдын жаш өзгөчөлүгүнө, сырткы турпатына, мүнөзүнө байланыштуу тергөөлөр; 5) дипломатиялык тергөөлөр ж.б.

Кыргыз элинин турмушунда тергөө сөздөрү антропонимдерде, адам аттарын тергөөдө кеңири пайдаланылат. Мисалы, айыл жергесинде тергөөнүн жаңы формалары пайда болду, Робот (кыймылдашы жай, олдоксон кыймылдаган кайын ини же киши), Барби (куурчактай жасанып, өзүнүн боюна каранып жүргөн кыз), Жылдыз (1. Өзүн асмандагы, көтөргөн адам. 2. Өтмө мааниде терс кыялы менен таанымал), Ракета же Шамал (нары-бери шымаланып, көз ачып жумганча иш бүткөргөн адам), Сүмбүл аке (түрк кинофильминен каармандын мүнөзүнө окшоштуруп), Мөлмөл (көзүнүн жашы даяр турган), Ойтберме (жумуш жасарда жок болуп кетет, жалкоо, жан багар), ошондой эле кесибине байланыштырып молдо аке, раис ага, бухгалтер эже, доктор эне ж.б. Мына ушул сыяктуу тергөөлөр негизинен улууну урматтоо, кичүүнү кадырлоо себебинен пайда болгон, экинчиден, тергелген адамдын кесибин, мүнөзүн, келбетин да чагылдырып берет. Эл арасындагы мындай тергөөлөр улуу-кичүүнүн кулагына жат болуп, өз атындай эле айтылып калат. Дал ушундай элдик адеп-расми чыгармачыл адамдар үчүн кемибес уютку болуп эсептелет.

Элдин чыгаан уулу, залкар жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында элдик философия, алардын жашоо образы кенен чагылдырылып берилген. Автордун чыгармаларын барактап отуруп, тилдик каражаттардын ичинен тергөө (табу) сөздөргө токтолууну эп көрдүк. Жазуучунун чыгармаларын иликтеп жатып, табу сөздөрдү төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрдүк.

1. Элдик үрп-адатка байланышкан тергөөлөр

Кыргыз тилинде тергөөгө көп алынган сөздөр – адам аттары. Бул көбүнчө үй-бүлөгө жаңы кошулган келинге тиешелүү. Элдик салт боюнча наркты сактап, үй-бүлөнүн жаңы мүчөсү өзүнөн улуу, кичүүнү өз атынан атабай тергеп айтууга тийиш. Бул ийменүү – улуу, кичүүнү урматтоосу жана кадырлоосу. Ал эми жаңы келин өзүнүн кайын журтундагы туугандарын жашына, кесибине, мүнөзүнө жараша сыпаттап, башка ат менен атаган, бул бир жагынан ыйбаны, сыйлоону билдирген. Үй-бүлө мүчөлөрүн гана эмес, бүтүндөй айылдагы улуу-кичүүнүн өз ысымдары айтылбай тергелип келген. Тергөө кыз баланын же уул баланын үй-бүлөдөгү ордуна карата, кичине бала, уул, жанагы кыз, секелек кыз деген сыяктуу сөздөр аркылуу тергелген. Мисалы: 1. - *Ай, кичине бала, менин аттарым кайсы, бери жетеле!* [5] 2. Жибитилген бадырайган жүгөрүлөрдөн Алиман чоң чеңгелдеп алып: “Эне, ушул жүгөрү дүмбүл болгуча **кичине бала** аман-эсен кайтып келсин!” -деп, саамалык үрөндү огородго чачып жиберди. 3. Көрөсүң го, эне, менин айтканым келет. Буйруса **кичине балага** дүмбүлдү өзүм отко кактап, бышырып берем. [7] Бул мисалдарда *кичине бала* деген кайрылуу көбүнчө үйдүн кенже балдарына карата айтылып, каратма сөз маанисинде да, номинативдик мааниде да колдонулду. Мында баланын жаш өзгөчөлүгү менен бирге ага карата эркелетүү сый мамиле бар. Кичине бала аталышындагы тергөө сөздөр жазуучунун чыгармаларында арбын, биз мында бир нечесин гана мисал катары алдык.

Найман-Эненин үйүнө келип кошок кошкон келиндер:

Уулдун көзүн кузгун ойду го, **уулдун** денесин көркоо сойду го. Колго таштап уулду, жолго таштап уулду, биздин эрлер кантип басып жүрүшөт, баштарына кантип телпек кийишет!..[8]. Айрым учурда уул же кыз аталышы менен гана тергелет, мында ким жөнүндө сөз болуп жатканы үй-бүлө мүчөлөрүнүн баарына эле маалым.

Кээ бир учурда кыз балага карата форма жасоочу -ке мүчөсүнүн жалгануусу менен тергөөнүн “кызык” деп аталган түрү да эл ичинде көп кездешет: Төрдө кызара бөртүп отурган булкуйган жоон киши, казандай түлкү тебетейинин астынан мени жалт карап алып, тамагын жасап мурчуя, жөтөлмүш болуп койду. – И-и, **кызык**, келегой, секет! – деп жеңем жароокерлене кайрылды. [2]. Тууган-урук, жек-жаатка байланышкан табу сөздөр кандайдыр бир деңгээлде туугандык жакын экендигин аныктайт. Тергөө лексикасында тууганчылыктын мүнөзүн чагылдырган жээн бала, жээн кыз, өзүбүздүн кыз, акемдин баласы деген сыяктуу сөздөр да айтылат: 1. Женемдин өзгөчө шыңкылдаган күлкүсү босогодон эле угула берди: “ай, **жээн бала**, көп кетти деп ичиң ачышпай эле койсун, таажеңендин баркын колго тийгенде билесиң! Өзүң көрөсүң го! Хи-хи-хи!” [2] 2. Ай, **жээн бала**, бери келип, сүйрөп чыккыла, бул көк бетти, - деп жеңем кол булгап койду. [2]

Профессор Р.А.Будагов табуларга байланышкан төмөнкүдөй кызыктуу фактыларды келтирет: “Кафрларда аял өзүнүн күйөөсүнүн атын толук айтууга гана эмес, анын жана туугандарынын ысымын белгиленген сөздүн бир эле мууну башка сөздөрдүн тутумунда кезиксе, аны айтууга да катуу тыюу салынган. Мындай учурда аял аларды тергөө үчүн өзгөчө сөздөрдү, өзгөчө “неологизмдерди” ойлоп табууга аргасыз болгон”. [11] Чындыгында, кыргыз элинде турмушка чыккан жаш келин күйөөсүн өз аты менен атабайт, элдин көзүнчө атын атоо одоно угулат деп, сый катары тергегешкен. Бул эзелтеден бери келе жаткан салт болуп эсептелет. Чыгармадан мисал келтирип көрөлү: 1. - **Энемдин баласы! Энемдин баласы!** – деди ал кысталып шыбыраган үн менен, анан чыдай албай кетип, “Ысмайыл” – деп өз атынан айтып, кубанганынан балактап ыйлап жиберди. [3] 2. Мындай карасам, орогун колуна түшүрүп, келиним кан-сөлү жок купкуу болуп турган экен. Жылан чаккан экен деп, “кокуй, **апамдын баласы**, эмне болду?” – деп жанына жетип бардым. [7] 3. “... Жаман жери **байымдын** сыркоосу күчөгөндөн күчөдү, ыкшып эле жөтөлөт, дарты өпкөсүндө экен” [3] 4. - Кой, **баланын атасы**, айланайын, тамашанды кой. Мени тим эле баладай көрөсүң да! [9] Келиндердин күйөөсүн өз атынан

атабай тергөөсү кайын журттан жана үй-бүлөдөгү улуу муундан ийменүү болуп эсептелген. Экинчиден, үй-бүлө мүчөлөрүнүн алдында анын (күйөөсүнүн) кадыр-баркын көтөрүү, балдарга анын ким экендигин, үй-бүлөдөгү ордун сездирүү, аял-эркектин ортосундагы ызаат, сый мамиле болуп эсептелген.

Азыркы мезгилде күйөөсүн тергөө салттан калып калды, көпчүлүк эле жаштар “Баланча” деп өз атынан эле аташат. Анткени адам баласы коом менен бирге өнүгөт, башка элдер менен болгон карым-катыш, социалдык тармактар сөзсүз өз таасирин тийгизбей койбойт. Коомдун өзгөрүшү, мезгилдин алмашуусу кыз-келиндердин да көз карашын өзгөрттү десек болчудай.

2. Адамдын кесибине байланышкан тергөө сөздөрү

Кандайдыр бир өндүрүштүк, ишмердигине, адистигине же кесибине байланыштуу бириккен адамдардын белгилүү жамаатынын кебине тиешелүү болгон сөздөр профессионализмдер деп аталат. [10] Профессионализм – лат.proftssio “кесип” деген сөзүнөн. Кесиптик сөздөр жалпы элдик кепте колдонулуу жана өнүгүү деңгээлине жараша кыргыз тилинин лексикасынан орун алган. Анткени элдин жашоосу, күнүмдүк турмушта пайдаланган кесипи, ар кандай эмгеги, чыгармачыл дарамети сүйлөгөн кебинде, лексикасында чагылдырылат эмеспи. Булар чектелген лексиканын тобуна киргени менен элдик оозеки кепте байма-бай колдонулуп, биринчиден, тергелген адамдын өзүнө карата ийменген атоо болсо, экинчиден анын кесибин, же болбосо хоббисин, чыгармачыл кызыгуусун белгилеп көрсөтөт. Кесиптик сөздөр ар түрдүү адистиктерде эмгектенген өкүлдөрдүн оозеки кебинде колдонулуу менен көркөм адабий чыгармалардын тилинде көп колдонулат. Жазуучу өз чыгармасында образды ачып берүүдө, өндүрүштүк кесиптин мүнөзүн ачып берүүдө көркөм сөз каражаттары катары кесиптик сөздү да байма-бай колдонот. Кесиптик сөздөр коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланышта болуп, өз чөйрөсүн кеңейтип турат. Мурун сабаты жоюлган адамдарды молдо деп аташып, балдарын сабаттуулукка окутуу үчүн молдолордун колунан таалим алдырышкан. Учурда бул сөздүн ордун араб тилинен кирген “мугалим” сөзү алмаштырып калды. Мисалы, 1. Кайнисинин сүрөтүн карап Алиман: “Биздин **мугалим бала** окшогон сулуу жигит турбайбы,эне”-деди. [7] 2. Биринчи жолу тойго бараткандай, аны-муну эркелеп сүйлөп: **Мугалим бала** поюздан түшкөндө, сен унчукпай тур, эне. Мени тааныр бекен? – деп, анан туруп, - “жок, эне, мен артынан барып, **мугалим баланын** көзүн басып калайын, кантер экен, ай бул ким өзү деп, чочуп кетер бекен!” – деп күлүп жатты. 3. Жанагыдай тамашалап келе жатып, бир убакта муңдана түшүп, өзүнчө кобурап койду: “**Мугалим бала** Касымга аябай окшош, ээ?” – деп унчукпай калды. [7] 4. Алиман мени колтуктап келе жатып ошондо колуна колума аскер тумагын карматты: “Ме, эне, **мугалим бала** таштап кетти” – деди ал.[7] 5. Атамды үй ээси экен деп эч кимиси кайрылчу да эмес. “Ой, **устаkene** барбай эле кой, - ал дөңгөлөк, аспаптарынан башка эчтеке менен иши жок. Алардын эки үйүн тең билген байбичеси, ошого бар” – дешчү [5]. Мында “**устаке**” өз кесибин эң жакшы билген кесипкөй, бирок үй-бүлөнүн анча-мынча көйгөйүнө аралаша бербеген киши катары мүнөздөлөт. Ошондой эле орус тили аркылуу кирген кесиптик сөздөр да кыргыз адабий чыгармаларында кеңири орун алган: Аны көрө калган Тотой кат келбесине көзү жетсе да, сокуда жанчып жаткан машагын таштай коюп, тигинин артынан тарамыштуу арык колдорун булгалап, дирилдеген үн менен кыйкырат: - Айи, **почточу аке**, бизге кат барбы? Ошондой эле – Ата, биздикин көздөй **чоңдор** келатат.[6].

Кесибине карата тергөө – кадимки көрүнүш. Мындай тергөө аны башкалардан айырмалап туруучу бирден бир атоо, анын кимдигин белгилеп көрсөтүүчү каражат болуп эсептелет. Бул мисалдардагы мугалим бала, жылкычы жигит, почточу аке, устаке деп айтылган тергөө сөздөрү кыргыз лексикасынын тарыхынан же болбосо баюу жолдорунан да кабар берет. Мисалы, жылкычы аке, устаке сөздөрү революцияга чейин эле колдонулуп келген сөз болсо, устаке сөзү “уста аке” сөзүнүн тарыхый жактан бириккен формасы. Мугалим, почточу сөздөрү кыргыз тилине сырттан кирген сөздөрдүн катарын толуктайт.

Ал эми **чоңдор** дегенибиз контексттик синоним болуп эсептелет, бирок “чоңдордун” аты аталбай алардын кызматтык орду көрсөтүлүп, кайсы бир деңгээлде тергөө мааниси бар.

Бир караганда, *мугалим бала, почточу аке, уста аке, кичине бала, жээн бала, апамдын баласы, энемдин баласы* деген тергөө сөздөр **бала, аке, баласы** деген сыяктуу жандама мүчөлөр аркылуу аталып жатат. Аныкталгычтан кийин келип, анын заттык белгисин, кээде сыпаттык белгисин көрсөтүү менен, ага кошумча ат (атоо) да берип турган сүйлөм мүчөсү **жандама мүчө** деп аталат.[10] Жогорку сүйлөмдөрдөгү бала, аке, баласы деген сөздөр өзүлөрүнүн алдындагы мугалим, почточу, апамдын, энемдин, кичине, жээн деген аныкталгычтарды жандай айтылып, тергелген адамдын кимдигин, туугандык белгисин, кызмат ордун көрсөтүп турат.

3.Ирониялык мааниде колдонулган тергөө сөздөрү

Ирония (гр.- шылдың, келеке) - турмуштук көрүнүштү же кандайдыр бир нерсени атайын апыртып мактоо менен адамдын кемчиликтерин күлкүлүү кылып берет же адамдын жашоосундагы кандайдыр бир терс көрүнүштү акырын келекеге алат: “ –*Ох, жаным, өлүп кетебизби, Элпек аке бар эмеспи, ошо бүтүрөр, байыс алалычы. Деги Элпек аке болбосо биз эмне кылмакпыз, - деп буйтка жерге отура калып, ушак-айын сөзгө кирет*” [1]. Мында Момун чалдын жооштугуна, өз кадырын көрсөтө биле албагандыгына байланыштуу басмырланып “элпек аке” атка конгондугу көрсөтүлүп тургансыйт.

Кээ бир учурда адамдын терс жактары өз аты аталбай, кызмат орду, кийген кийимдери боюнча да атап көрсөтүлгөн. Ошол атоо кимге карата айтылып жаткандыгы контексттен улам маалым болот: Мобу **булгаары тончон жаңы манапты** эмне ээрчитип келдиң буерге: мени шылдыңдатыш үчүнбү? [6].

Жыйынтыктап айтканда, жандама мүчөлөр (элпек аке, мугалим бала, кичине бала, жээн бала, устаке, апамдын баласы ж.б.), кадыресе сөздөр (уул, кызыке, чоңдор), кээде туруктуу сөз айкаштары да тергөө маанисинде колдонула берет. Ал эми бүгүнкү күндө ар кандай ишенимдердин, ырым-жырымдардын жоголуп, анчалык колдонулбай баратышы менен табулар да лексиканын курамынан чыгып, сейрек колдонулуп баратат. Ошондой болсо да кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларында элдин мурунку жашоосун, турмушун, үрп-адатын, каада-салтын, дүйнөгө болгон көз карашын реалдуу чагылдырып берүүдө, каармандардын кептери аркылуу алардын образ-мүнөздөрүн так, таамай, терең ачып берүү максатында атайын көркөм каражаттардын бир ыкмасы катары пайдаланылып жүрөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. “Ак кеме” 3-том, Бишкек “Учкун” – 2009
2. Айтматов Ч. “Биринчи мугалим” 2-том, Бишкек “Бийиктик” – 2008
3. Айтматов Ч. “Бетме-бет” 1-том, Бишкек “Учкун” – 2009
4. Айтматов Ч. “Делбирим” 1-том, Бишкек “Учкун” – 2009
5. Айтматов Ч. “Жамийла” 1-том, Бишкек “Учкун” – 2009
6. Айтматов Ч. “Гүлсарат” 2-том, Бишкек “Бийиктик” – 2008
7. Айтматов Ч. “Саманчынын жолу” 2-том, Бишкек “Бийиктик” – 2008
8. Айтматов Ч. “Кылым карытар бир күн” 4-том, Бишкек “Учкун” – 2009
9. Айтматов Ч. “Кыямат” 5-том, Бишкек “Учкун” – 2009
10. Азыркы кыргыз адабий тили Бишкек, “Аврасия пресс”, 2015
11. А. Сапарбаев Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б: «Кыргызстан-Сорос», 1997